

Majorie Housepian, «*THE SMYRNA AFFAIR*». 269 pages. Bibliography, notes and index. Published by Harcourt Brace Jovanovich, Inc. 1971. 757 Third Avenue, New York, N. Y., 10017. Price \$ 7.95.

A Houseful of Love վէպի հրատարակութեանն ետք տարիներ անցան մինչեւ որ Մարտինի Յուսէփեան լոյսին տուաւ տարիներու իր ուսումնասիրութեան և աշխատանքին արդիւնքն եզոզ և Զմիւռնիոյ քանդումին ու մոխրացումին նուիրուած *THE SMYRNA AFFAIR* աշխատասիրութիւնը: Իրաւ է, որ Յուսէփեանին գործը առաջինը չէ վերջին մոհիկանի ողբերգութեան նուիրուած, որովհետեւ անկէ առաջ կան ա՛յլ գործեր, որոնք վեր կ'առնեն Զմիւռնիոյ վերջին աղէտը եւ կը ջանան մէկ պատկերը տալ անոր. այսպէս՝ 1922 թ.էն կու գան ձորճ Հորթընի *The Blight of Asia*-ն եւ Լիսիմաքոս Էօքոնոմոսի խմբադրութեամբ *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom*-ը, 1923 թ.էն՝ Անդրէադէսի *La Destruction de Smyrne et les derniers atrocités turques en Asie Mineur Sept.-Nov., 1922* հատորը եւ Ռընէ Բօյի *Les Derniers Jours de Smyrne* գործը եւ ուրիշներ՝ յիշելու համար հնադոյններէն քանի մը նմոյշ, որոնք սա կամ նա մօտեցումով կը ջանան երեւան հանել պատասխանատունները Զմիւռնիոյ անկումին, եւ, սակայն, անոնցմէ, եւ տակաւին անոնց յաջորդող գործերէն, եւ ո՛չ մէկին է տրուած տարածուիլ ա՛յսքան լայն պարտաւի վրայ, քննել պատասխանատուութեան հարցը իր կարելի բոլոր երեսներով, զննել վկաներու եւ ժամանակակիցներու եւ յաճախ ալ աղէտին մասնակիցներու վկայութիւնները, եւ մաղելէ ետք կարելի բոլոր տուեալները՝ հասնիլ եզրակացութիւններու:

Արդարեւ, ինչպէս Յուսէփեան ինք խսկ կը վկայէ, «քաղաքներու մոխրացումը նորութիւն մը չէ...: Բայց Թուրքիոյ մէջ ըԶմիւռնիոյ հրդեհը ունէր այլ նկարագիր եւ ունեցաւ տարբեր ալ արդիւնք: Զմիւռնիան մեռաւ 1922 թ.ին: Իր նկարագիրը մոռացութեան տրուեցաւ, իր անունը ջնջուեցաւ աշխարհի քարտէսներէն...: Անոր փոխան հասակ քաշեց Իզմիրը, անժամօթ, ոմանք պիտի ըսէին երկրորդական վայր մը...: Մեկուսի՝ Իզմիրը կ'ողբայ իր անցեալը, եւ իր առասպելներէն կը բացակայի հրդեհը: Զմիւռնիոյ մէջ ո՛չ մէկը կ'ուզէ խօսիլ անոր մասին»:

Իրաւ է, որ հին ցաւերուն եւ տառապանքներուն վերջինն եղաւ Զմիւռնիան, ուր՝ վայրագ ցեղ մը յազուրդ տալու համար ա-

րիւնի իր պատգամին՝ վոթեց հայուն արիւնը, քանդեց ու մոխիրի վերածեց անոր տունն ու տեղը, պատմութենէն ջնջեց անոր անցեալէն եկող ներկան եւ ապա՝ խժալուր քրքջաց, եւ ապա՝ վանտալօրէն յազեցաւ:

Հայուն հետ քանդուեցաւ յո՛յնը նաեւ, այս պարագային՝ ճակատադրակիցը հայուն:

Հայկական Տասնհինգի երկարաձգումը իր վերջին հանգրուանին պիտի հասնէր ա՛յս ձեւով: Յունական բանակներուն արձանագրած պարտութիւնը Սաքարիա գետին առջեւ՝ ազգայնական կոչւած թրքական վճճմակներու առջեւ պիտի բանար Ձմիւռնիոյ դռները եւ Իսմէթ Ինէօնիւլի վաշկատունները պիտի խուժէին կապոյտ Եդէականի մարզարիտին վրայ՝ արիւնակալած աչքերով: Եւ այդպէս, քանի մը օրուան ընթացքին, քարտէսէն պիտի չքանար Ձմիւռնիան:

Ինչո՛ւն եւ ինչպէ՛սը այս բոլորին՝ կը գտնուին այս Հատորին մէջ: Յուսէփեան կը նմանի այն խճանկարիչին, որ անհուն համբերութեամբ խիճի կտորներն ու փշրանքները կը բերէ քով քովի, կը հիւսէ զանոնք իրարու, կ'ազուցէ, կը զօդէ եւ երեւան կը հանէ այն ինչ որ ունի թաքուն՝ իւրաքանչիւր խիճ ու փշրանք, իւրաքանչիւր գոյն ու երանգ:

Յուսէփեան իր ետին ունի յիսուն տարուան վրայ տարածուող դէզը պատմադրութեան: Ուղաղած են կէրքերը, նահանջած՝ եսի եւ զլացումի մակընթացութիւնները: Հանդարտ է իր գլուխը, եւ ինքնալստահ՝ իւրաքանչիւր իր քայլը: Գիտականօրէն տոկուն է իր գործը եւ հարիւրաւոր վկաներու եւ ականատեսներու խօսքին կշիռով ծանրացած: Կայ նաեւ հարիւրաւոր պաշտօնական եւ անպաշտօն հրատարակութիւններուն բերած բարիքը իր գործին: Եւ այսպէս, ծանօթութիւններու եւ տուեալներու բուրգերը դիզելով, ապա կամներով, եղանի տալով եւ մաղելով՝ Յուսէփեան կը գտնէ ոսկի հատիկը դէպքին, որ պատմութեան ծանօթ է Ձմիւռնիոյ Աղէտը յորջորջումով:

Իրա՛ւ, աղէ՞տ:

Միա՞յն աղէտ:

Իր գիրքին մէջ Յուսէփեան կը գտնէ աղէտէն աւելի վատ բան մը — այդ անկումն է մարդկային միտքին, սողոսկումը խիղճին, ցեխակալումը եսին: Անոր գիրքը էջ առ էջ կը բանայ այդ վատ բանը, որ կը պատկանի որքան թուրքին՝ նո՛յնքան նաեւ անգլիացիին, իտալացիին, ֆրանսացիին, ամերիկացիին, եւ որուն անուն մը

դտնել այսօր՝ դուցէ մեզ պիտի առաջնորդէր զիտակցութեանը ահաւոր ճշմարտութիւններու, զորոնք յաճախ, թերեւս կամաւոր ալ կերպով, ուզեցինք մոռնալ, ուզեցինք չընդունիլ:

Ո՛չ, Զմիւռնիոյ աղէտէն յիսնամեակ մը ետք, Յուսէփեան կը վերցնէ թանձր վարազոյրը աշխարհի աչքերուն առջեւէն, ցոյց տալու համար միա՛կ ճշմարտութիւնը, զոր առաջին իսկ օրէն եւ սակաւին կ'ուրանան թուրքը, թուրք պատմագրութիւնը, եւ թուրք պետականութիւնը, եւ անոնց հետ՝ յաճախ միջազգային մամուլը, միջազգային պատմագրութիւնը եւ՝ միջազգային քաղաքականութիւնը:

Քաջ է եւ խիզախ՝ Յուսէփեանը եւ իր հատորը վկայութիւնն է իր այդ նկարագրին: Զի վարանիր ըսելու այն՝ ինչ որ կէս դարէ ի վեր մարդիկ կը փորձեն ծածկել: Զի սակարկեր իր խօսքերը: Գրուանի ներքեւ չի պահեր իրականութիւնը: Քաջ է եւ խիզախ, որովհետեւ իր գործը կը յենի ամուր կոռուանի մը եւ թիկունք կու տայ զիտականութեան վերջին խօսքին:

Թերինե՞ր — կա՛ն անշուշտ. նախ վիպագիրն է որ կը խօսի զիտութեան ընձեռած բարիքներով յազեցած այս գործին իւրաքանչիւր էջէն՝ հակառակ որ դրագէտի իր լեզուն կը բերէ իր նպաստը լեզուական եւ ոճական ձեւով եւ ընթերցումը կը դարձնէ հաճելի եւ մատչելի: Ապա՝ ծանօթագրութիւններու ներկայացումը, որ կրնար ըլլալ քիչ մը աւելի դրական. հոս, այս հատորին մէջ, այս ուղութեամբ, շրջուած բան մը կայ, որ ընթերցողը կը տանի ծանօթագրութեանն տուեալ էջի մը որոշ մէկ հատուածին, մինչդեռ հակառակն էր որ պիտի ըլլար բնական: Օգտագործուած աղբիւրներէն կը պահսին նաեւ հայերէնով հրատարակուած գործերը՝ մամուլ թէ հատոր, դուցէ անո՛ր համար որ Յուսէփեանին անձանօթ է հայերէն լեզուն:

Հատորը նուիրուած է Զմիւռնիոյ Աղէտի զոհերուն. ուրեմն յուշարձա՛ն մըն է նաեւ այս գիրքը. իսկ այս օրերուն կա՞յ աւելի յուզիչ բան՝ քան յիշատակի կոթող մը կանգնել մեր նահատակներուն համար: Յուսէփեան, ահա՛ւասիկ, կը կանգնէ՛ զայն:

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ